

11. Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни / В. Холодницький // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. : доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Ін-т історії України НАН України, Кам.-Под. держ. ун-т. ; Ред.: А. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог : Вид-во НАУОА, 2007. – Т. 4. – С.414–425.
12. Янковська О.В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни / О.В. Янковська // Сторінки воєнної історії України : зб. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С.206-212.
13. Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945. / W. Jacobmeyer Kritische Studien zur Geschicytwissenschaft. – Göttingen : Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65. – S. 15; 275.

The aggravation of relations between the USSR and the former allies on anti-Hitler coalition at the beginning of «cold war», the difficulties in the work of Soviet repatriation missions during this period are analyzed in this article.

Key words: repatriation, repatriation mission, «ostarbiters», «cold war».

Отримано: 18.09.2011

УДК 94(1:329.17(438:470:477).081

Ю. С. Земський

ПРОТИСТОЯННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ПОЧАТКУ 60-х рр. XIX ст.

Стаття присвячена проблемі пошуку владою Російської імперії нової методики ведення політики в Українському Правобережжі у відповідь на зусилля польських патріотів мобілізувати на свою підтримку українське селянство. Як поляки, так і росіяни застосували технологію націоналізації свідомості простолюду, тобто прагнули нав'язати селянам усвідомлення нібито спорідненості та єдності з польським чи з російським «державно-політичним тілом».

Ключові слова: націоналізація свідомості, патріотизм польський та російський, колонізація, зросійщення.

З приходом до влади Олександра II (після ганебної поразки Російської імперії у Кримській війні) розпочався, як відомо, короткотривалий період ліберальної політики та підготовка реформ. За вказаних обставин, серед громадськості запанували настрої піднесення, ентузіазму, з'явилася віра, що усі проблеми (економічні, соціальні, національні тощо) будуть вирішені зусиллями мудрого реформаторства і т.п. Однак, вже на зламі 50-х – 60-х рр. стало зрозуміло, що самодержавство не бажає рішучого реформування і здійснюватиме лише вимушені поступки задля залагодження найбільш очевидних проблем. В Правобережній Україні нагально-

го розв'язання потребувало так зване «польське питання». Поляки тривалий час сподівалися на задоволення своїх національних інтересів «з ласки царя», тобто «пожалуваннями з царської милості», але не дочекавшись бажаного вже у 1859-1860 рр. розпочали активно наближати сценарій повстання 1863 р.

Своєрідний заам у польсько-російських взаєминах відбувся наприкінці 1861 р., коли на Городельському з'їзді¹ поляками було виголошено, що метою їхньої боротьби є відтворення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., тобто включно із землями українського Правобережжя. Саме з цього часу почала різко змінюватися громадська думка росіян щодо «польської справи». Власне, Городельське рішення спровокувало трансформацію уявлень росіян щодо польської боротьби як суто національної. Російська публіцистика почала трактувати «польську справу» національно-імперською. Водночас, такі ж само національно-імперські амбіції «прокинулись» з новою силою і серед російської громадськості. Інакше кажучи, «побачивши» в боротьбі поляків імперські претензії на Правобережну Україну, Білорусь та Литву, в росіян «загострився» імперський інстинкт самозбереження. З цього часу, польсько-російське протистояння набуло характеру війни подібних за змістом амбіцій суперників. Хоча, безумовно, схожі за змістом, вони були далеко не рівними за силою і тактикою дій.

Польський проект був міфом, символом, мрією «із минулого». Натомість, російський проект потрібно було лише підсилити ідеологічно та закріпити вже завойоване, адже міф про «повернення колись втраченого» та про спільну «русску єдність племен велико-, мало- та білоросів» вже існував. Російська влада, багато чого навчившись у самих поляків, з того ж часу почала все виразніше та успішніше грати за тими ж правилами. Російська влада стала на відвертий шлях націоналізації своєї політики. В різних сферах російського суспільства – серед вищих сановників, чиновників, представників громадськості з'явилися «прозріння», що діяти проти поляків треба не насиллям, не репресіями, а розколюючи їхні ряди, не даючи їм поширити свої ідеї в народ та навертаючи на свій бік ті верстви, які так старанно «обробляли» поляки, аби «організувати» їх як союзників. Про це, зокрема, йшлося в записці «Про засоби зросійчення Західного краю», підготовленої у 1862 р. міністром внутрішніх справ Петром Вауєвим: «... Ми використо-

¹ Вказаний з'їзд відбувся у жовтні 1861 р. і мав характер маніфестації на відзначення так званої Городельської угоди 1413 р., згідно з якою, начебто, й досягнуто було згоди про добровільне об'єднання трьох народів: поляків, литовців та русинів. Прикметно, що в атрибутиці повстанського руху XIX ст. досить вагомим значення посідав своєрідний герб, що об'єднував у собі «Білого орла» – символ Польщі, «Погоню» (кіннотника) – символ Литви та «Архангела Михаїла» – символ Руси. Таку символіку містила, приміром, печатка на «Золотій грамоті» [1, арк.1]. Ця ж символіка проголошувалася також у відозві Тимчасового Уряду Народового, що 22 січня 1863 р. закликав до боротьби: «До зброї, весь Народі Польщі, Литви та Руси! До зброї! Бо час спільного визволення вже прийшов, старий меч наш піднято, святий штандарт Орла, Погоні і Архангела розвівається!» [18, с.30].

ували для досягнення мети тільки один засіб – силу, в тих різноманітних формах, в яких можливе виявлення сили. Але сила сама по собі недостатня для отримання надійних результатів у справі зближення народностей і умиротворення різних віросповідань... всі ці заходи мають характер охорони суспільного порядку і є тимчасовими. Вони майже всі засновані на засадах залякування. Але воно [залякування – Ю.З.] не може бути довготривалим засобом, воно не вирішує жодної проблеми... Аби не допустити зростання числа ворожих елементів потрібно: 1) підтримувати обережну рукою взаємну ворожнечу між селянами та поміщиками; організувати обов'язковий викуп¹ на умовах, прийнятних для селян і необтяжливих для державних фінансів; 2) швидко створювати сільські школи, спрямовуючи їх роботу на утвердження рускої народності в краї, для чого необхідна підтримка православного духовенства» [3, арк.2-7 зв.]. Далі П. Валуєв пропонував методи руйнації добробуту польських землевласників та приборкання їхньої політичної активності [3, арк.12 зв.].

У тому ж 1862 р. російська адміністрація шукала шляхи вирішення проблеми навчання «простонароду», з тією ж метою – аби забезпечити формування «проросійської» свідомості в українського населення. Київський генерал-губернатор писав у січні 1862 р. міністру внутрішніх справ щодо значимості освіти в Українському Правобережжі: «...Тут національна освіта не лише повинна замінити закостеніле невігластво, але і протидіяти претензіям поляків релігійним та політичним....справу цю не можна відкладати на майбутнє і залишати без суворого урядового нагляду, оскільки поляки та латинське духовенство прагнуть проявити ініціативу в народній просвіті, підпорядкувавши її своєму впливу» [2, арк.2-2 зв.]. Адекватно розуміючи суть проблеми, занепокоєння висловлював і міністр народної освіти: «...Поляки не припиняли і не припиняють таємно працювати в інтересах своєї національності; постійно виявляється їхнє прагнення взяти у свої руки справу народної просвіти і виховання місцевого народу в душі польської народності, в цьому можна переконатися через появу в різних місцях шкіл, які відкриваються без дозволу начальства» [2, арк.18].

Отже, з початку 60-х рр. XIX ст., російську адміністрацію вкрай зацікавила доля українського народу, а точніше – політична лояльність українського селянина. Пріоритети імперської влади, таким чином, у порівнянні із часом приєднання Українського Правобережжя змінилися на протилежне. Якщо за часів Катерини II та Олександра I влада не приховано «купувала» польську шляхту різними задобрюваннями, пільгами та вигодами, аби, заручившись її прихильністю, узаконити зверхність імперського скіпетра, то тепер, в умовах націоналізаційних

¹ Йдеться про викуп землі селянами за реформою 1861 року. Згідно з маніфестом, потрібно було в кожному краї, зокрема, підготувати умови, за якими селяни мали б викупувати земельні ділянки у поміщиків при посередництві держави.

процесів, що стрімко поширювалися на всьому європейському просторі, «добродійства» російської влади були спрямовані на українських селян, аби, апелюючи до їхньої православної віри та «русскості» походження, заручитися підтримкою у боротьбі із «вчора» вірнопідданою, а «тепер» бунтівною шляхтою. Російська імперська влада вимушено нехтувала «священними» для неї ставними принципами та навчалася управлінню за принципами націоналізації.

Вступивши на шлях націоналізації імперська влада досить швидко та успішно почала підпорядковувати собі російську громадськість. Власне, освічена громадськість, яка щойно мала так багато претензій до імперської влади, усі їх ніби забула, пробачила, зняла з розгляду, бо імперія «заговорила» з російською громадськістю мовою «Вітчизни, яка в небезпеці», імперія апелювала до патріотичних почуттів росіян і, цим самим, внесла розкол у єдність громадянського руху в Росії. Вчорашні союзники: росіяни, поляки, українці, які спільно бажали докорінного реформування імперського устрою в Росії, з 1861 р., почали розходитися в поглядах, а впродовж 1862 р. стали непримиренними ворогами. Російській владі словами та діями «пронародно»-російського забарвлення вдалося прихилити на свій бік російську громадськість, а далі й очолити її. Відтак, націоналізація росіян із громадянської трансформувалася в імперську.

Дієвим, зручним і не складним засобом «мобілізації» всіх росіян, власне, засобом їхньої проімперської націоналізації стала політика демонізації поляків. Було створено жупел, ворожий образ: поляк – підступний, улесливий, самозакоханий, тобто «ворог», який заважає проведенню прогресивних реформ, які відбуваються, завдячуючи турботам царя про «свій народ» у «нашій Вітчизні». Отже, ворога визначено, вся пропаганда запрацювала проти нього, і вже не важливо, чому він невдоволений, і чого він хотів, важливо, що «все суспільство», очолене владою, в єдиному пориві мобілізувалося на боротьбу. І навіть згодом, коли поляків було «справедливо покарано», витворений, загрозливий образ поляка вже не зникав. До нього ж додалися нові «вороги» єдиної і невідомої Вітчизни – «сепаратисти», «мазепінці» – українці; «кровопівци», «міроеди» – євреї; «немчішки», «антіхристи» – німці; «бусурмане», «дікіе» – невірні мусульмани і т. п., вороги змінювалися або «старі» доповнювалися «новими», але продовжував діяти впроваджений із 60-х рр. XIX ст. принцип – імперія націоналізувала свідомість «справжніх русскіх» для боротьби із ворогами «Вітчизни» – імперії.

Ще до середини XIX ст., навіть попри події 1830–1831 рр., в російській суспільній думці, зазначає сучасний російський дослідник Михайло Долбілов, традиції польської шляхетності характеризувалися цілком позитивно. Образ поляка пов'язувався із певною «фемінністю», що трактувалося як елегантність, світськість, витонченість, а разом з тим, із «лицарством», що розумілося як європейська цивілізованість і благородство. Однак, з початку

60-х рр. «фемінність» тлумачилася вже як боягузтво, лякливість, а «лицарство» стало темою для іронії та уособлювало відсталість і релігійний фанатизм [11, с.464].

Боротьба із польською символікою набула маніакальних форм: жіночий жалобний одяг, католицькі статуетки, хрестики, католицькі меси, панахиди, промови ксьондзів, спів гімнів – раптом все набуло у російській уяві «антилюдського» тлумачення. «Поляк зображувався у російській публіцистиці як втілення смерті, мертвяк, упир, труп – ворог російської нації», – пише М. Долбілов [11, с.464]. На доказ сказаного, моторошний візирець-приклад такої публіцистики навів барон Борис Нольде. У травні 1863 р. в слов'янофільській газеті «День», один із очільників та ідеологів слов'янофільства Юрій Самарін писав: «Із густого лісу пробирається до села банда бунтівників. Попереду всіх їде ксьондз. Не більше години тому він, можливо, приносив на вівтарі безкровну жертву. В одній його руці залишився хрест, а в іншій..., щоб ви думали? Чи це не Петрів меч, чи не символ це духовної влади? Ні...в руках служителя латинської церкви шестиствольний револьвер. Де не проймає слово, там візьме куля і проб'є наскрізь неподатливий переконанням череп, байдуже чи він чоловічий, чи жіночий. Перед судом церкви адже всі рівні» [12, с.151].

Сучасна російська дослідниця Світлана Фалькович пише, що польське свободолюбство та любов до батьківщини трактувалося багатоманітним ким із росіян як самовихваляння, самопіднесення, а лицарський запал поляків вважався проявом нерозсудливості, легковажності, хвалькуватості і т.п. [16, с.125]. А інша росіянка, Олена Левкієвська зазначає, що після придушення кожного із польських повстань XIX ст. у російській свідомості реставрувалися старі образи – страждання росіян від польських походів початку XVII ст. Отже, і антипольські репресії тепер сприймалися як справедливі покарання. Тож під впливом політичних обставин у багатьох текстах XIX ст. слово «поляк» вживалося як синонім зрадника, що маскується під патріота, а також як лайливий епітет людини, ворожої до Росії, котра потаємно бажає їй зла. Таким чином, у російській громадській свідомості образ поляка – це образ зрадливої, лукавої людини, яка приховує злі умисли під виглядом ввічливості та привітності [9, с.251-253].

Щоправда, певною мірою, такий образ поляка був витворений за участю самих же польських патріотів, які у боротьбі за свою вітчизну закликали не зупинятися ні перед чим. Польські поети, а найбільше Адам Міцкевич та Юліуш Словацький, у різних літературних жанрах і формах оплакували падіння Польщі, а водночас, пророкували їй неодмінне воскресіння, ідеалізуючи минуле та вселяючи віру, що Польща, попри все, постане, що її врятує диво. Вони склали гімни на честь лицарського духу Польщі і навіть ідеалізували всі без винятку засоби, включно: зраду, підступність, обман, лицемірство, аби лише за їх застосування досягти омріяної, «золотої»

мети. З'явилася особлива ідея: валенродизм¹, що підносила обман до рівня патріотичного обов'язку, рекомендуючи полякам захоплювати владу в Росії, входити у довіру до владних кіл, сіяти розбрат поміж росіянами, вводити їх в оману – все в ім'я стражденної, несправедливо знівеченої, зухвало потоптаної рідної Вітчизни [15, с.13-14].

Як наслідок, поляки на теренах Російської імперії переживали не лише переслідування та фізичні розправи, але й морально-психологічний гніт. У суспільстві був посіяний справжній національний антагонізм. Бути свідомим поляком стало прирівнюватися до несення хреста «жертвовного агнця», адже зречення «польськості» – це зрада єдиному і найціннішому, що залишилося у багатьох поляків – шляхетській гідності, а не зречтиса «самого себе» значило, вільно чи не вільно брати участь у «польській справі», а тому – піддаватися випробуванням: зносити образи, підозри, звинувачення, бути готовим до покарання і т.п.

До середини XIX ст. польська ідентичність зазнавала утисків в основному лише від імперської влади, а російська громадськість, іноді потай, а іноді й вголос, висловлювала якщо не захоплення та підтримку, то, принаймні, співчуття полякам. Однак, з 60-х рр. XIX ст., разом із націоналізацією російської політики моральне переслідування поляків стало тотальним². Відповідно, суспільна свідомість поляків впродовж кількох поколінь, знову й знову піднімаючи їх на боротьбу і щораз, з кожним новим спалахом громадянської активності, зазнаючи все нових й нових поразок, виховала патріотів-борців із психологією власної приреченості та покликанням до саможертвності. У середовищі польського національного патріотизму, як зауважує Анджей Валіцький, утвердився своєрідний романтичний культ поразок і страждань, з переконанням, що «поразка в героїчній борні за гідну справу є по суті моральною перемогою, а великі страждання – це необхідне очищення» [4, с.586]. Отже, поляки стали схильними до культу мартирології, до уславлення своїх поразок. «Польське *gloria victis* (лат.: слава переможеним) так міцно вкорінилося у колективній свідомості, що майже геть забули: це перевертання традиційного *vae victis* (лат.: горе переможеним) – максими, за

¹ Історик, професор Харківського університету Олександр Погодін писав, що жодний інший твір не викликав такого бурхливого захоплення в сучасників як поема «Конрад Валенрод» Адама Міцкевича. Молодь заливалася слізьми, читаючи рядки: «Щастя він вдома не стрінув, в Вітчизні не було вже щастя». Польська критика підносила цей твір якнайвище. В. Спасович ставив «Конрада Валенрода» на рівень із «Паном Тадеушом», С.Тарновський стверджував, що це найкращий твір А. Міцкевича, О. Брюкнер вважав, що польська поезія ніколи не піднімалася вище, а П. Хмельовський – що ця поема просто не має собі рівних [13, с.34-35].

² Михайло Долбілов зауважує, що до 60-х років етнороль поляків у російській суспільній думці визначалася як «свій», що «заблукав», але якого можна ще виправити, наставити на «істинний» шлях, однак, відпускати «на волю» не можна, варто робити зусилля, аби переконати. Та вже після 1863 р. роль змінилася – поляк, це «відрізаний шматок», його вже нічому не навчиш, але відпускати його не можна, бо це буде найзапекліший ворог [11, с.465].

якою постала давньоримська практика суворого покарання командувачів у програних війнах» [4, с.586-587]. Поляки цього часу не лише обернули на зворотній, героїчний заклик до перемоги, але й романтизували свої програші, створивши своєрідний культ «христосовості» Польщі, «розіп'ятої» заради порятунку інших націй, а отже такої, що виконує месіанську роль» [4, с.592].

Звісно, що цей культ не міг з'явитися без участі католицької церкви та польського духовенства. Національна консолідація з готовністю до самопожертви вимагала «стати Всім як Один в боротьбі за рідну Польщу». Потрібно було піднести дух поляків та вселити їм Велику Віру у святість справи відродження Польщі, тож, безумовно, цього не можна було здійснити без віри в Господа та без рідного костелу. Рідна церква за вказаних обставин була тим оберегом, єдиним на увесь широкий світ місцем, де можна було почуватися як у «батьківському домі» – спокійно, затишно, в огорненні любові. Адже Вітчизна втрачена, рідна земля сплюндрована варварами-загарбниками, накинута чужі порядки, всюди панують чужинці – де прихилили затьмарену важкими думами голову? Як заспокоїти зболіле від кривд, неправди та несправедливості серце? Лише рідна віра та рідна церква, за цих умов, рятували слабку людину та провадили її до Істини, до Правди, до Бога, а тому – вселяли силу Життя. Саме так стражденний, розіп'ятий Ісус став символом стражденної Польщі [7]. І саме через це російська громадська думка та імперська влада категорично заявляли про вирішальне значення католицьких ксьондзів і монахів в організації польського руху, вказували на них як на головних ідеологів і натхненників повстання. Про це констатував ще у ході самих подій повстання відомий французький літератор і політичний діяч, котрий щиро вболівав за Польщу – граф Шарль-Форб Монталемберт. Він писав: «Коли вірити урядовим рапортам, то всі повстанці, постаючи перед військовим судом, мали б визнати, що духовенство було головним збудувачем того руху» [19, с.4]. Таких само висновків дійшла й сучасна білоруська дослідниця Валентина Яновська, проаналізувавши всю наступну російську історіографію щодо проблеми участі католицького кліру у повстанні 1863-64 рр. [20, с.614].

Наднапруження, яке довелося витримувати польській шляхті в боротьбі за власну державу (а це тожодно: за власну гідність), безумовно, було не по силам ні польському, ні українському селянству, адже ні одні, ні інші не вважали себе поляками (поляки – це лише шляхтичі). Тому цілком закономірно, що повстання у боротьбі за державу в середовищі простолюду вважалася «польською справою», тобто «справою панською», або «шляхетською».

Натомість, західноєвропейська громадськість надзвичайно напружено стежила за всіма перипетіями польсько-російського протистояння, і, водночас, цілковито та одноставно вболівала за справу поляків. Приміром, Наполеон III разом зі своїм урядом змушений був грати подвійну роль, бо Франція на урядовому рівні бажала зближення із Росією, така коаліція забезпечила б її першість у європейській політиці. Однак, надзвичайна хвиля

підтримки у французькому суспільстві польської антиросійської боротьби вимагала від офіційних кіл обережності у діях та заявах. Через свого посла у Петербурзі Густава-Луї Монтебелло, французький уряд завіряв царя у своїй солідарності проти польського повстання. Але разом з тим, у спеціальному листі з Парижа у лютому 1863 р. урядові дипломати писали: «Що можемо ми протиставити газетним статтям, які стали на ґрунт народного права і відстоюють найбезсумнівніші принципи? ... ми і самі живимося силою з суспільної думки, ми змушені рахуватися з почуттями, які з давнього часу поділяються всією нацією» [14, с.147-148]. Підтримка поляків французькою громадськістю породжувала взаємну симпатію, приязність і навіть захоплення. Сучасник подій 1863 р. Людвік Вольський пригадував: «Додаткової сили набирав той рух через позицію, яку зайняла європейська дипломатія щодо повстання. На берегах Сени жив братній нам народ, симпатичного для нас характеру, причетний також до всеісторичної, цивілізаційної місії, народ, котрий давав притулок нашим вигнанцям і кров котрого зміщувалася з нашою кров'ю по всіх бойовиськах світу» [17, с.21].

Англійський уряд з іншою метою – задля боротьби проти утвердження французької гегемонії в європейській дипломатії – також всіляко підтримував у себе в країні і у Франції громадську думку в її настроях антиросійського невдоволення та у симпатіях до поляків. «Daily News» та «Times» характеризували польське повстання як виступ проти тиранії за законні людські права [14, с.149].

Саме громадська думка змусила уряди Франції, Англії та Австрійської імперії виступити із ультимативними дипломатичними вимогами до Росії задовольнити національні права поляків¹. Вслід за Францією та Англією, – писав польський дослідник К. Войнар, – свою прихильність полякам поквапилися висловити також шведи, данці, іспанці, португальці і навіть турки, однак далі заяв, справи «захисту поляків» не пішли [18, с.34-35]. Відтак, ці ультиматуми лише посилили проімперські та антипольські, а отже і антиєвропейські настрої в російському суспільстві.

Така псевдо-підтримка поляків, що обернулася їм лише посиленням злості та репресій з боку імперії, дала підстави Карлу Марксу заявити на польському мітингу в Лондоні про зрадництво європейських урядів: «Політика Росії залишається незмінною... Її методи, її тактика, її прийоми можуть мінятися, але провідна зірка цієї політики – світове панування, залишається незмінною. Польща є найважливішим знаряддям здійснення російських претензій на своє панування, але вона, разом з тим, залишається нездоланною перепоною доти, поки поляк, стомлений безконечними зрадами Європи, не перетвориться в жахливий бич у руках московита... Отже, для Європи існує тільки одна альтернатива: або очолюване московитами азіатське варварство обрушиться, як лавина їй на голову, або вона повинна відновити Польщу, захистивши себе таким чином від Азії двадцятьма

¹ Такі дипломатичні демарші відбулися в квітні та червні 1863 р.

мільйонами героїв, щоб виграти час для завершення свого соціального перетворення»¹ [10].

Тоді ж таки (ще у 1867 р.) Карл Маркс пояснив вдаваність та лицемірну оманливість всього імперського лібералізму і всіх «прогресивних» реформ, разом із селянським звільненням 1861 р., про які так багато говорили російські патріоти, захищаючи імперію й підносячи роль самодержця у справі прогресивного поступу Росії. Звільнення селян зовсім не означає, що Росія вступила до сім'ї цивілізованих народів, – писав К. Маркс, – насправді «... воно врятувало верховну урядову владу від спротиву, який могли виявити до її централізаторської діяльності дворяни. Воно створило широкі можливості для вербування в свою армію, підірвало общинну власність російських селян, роз'єднало їх і зміцнило їхню віру в царя-батюшку. Воно не очистило їх від азійського варварства, бо цивілізація створюється століттями. Всяка спроба підвищити їхній моральний рівень карається як злочин. Досить вам тільки нагадати про урядові репресії проти товариств тверезості², які прагнули врятувати московита від того, що Фейербах називає матеріальною субстанцією його релігії, тобто від горілки. Невідомо,

¹ Поляки не стали в руках «москвітів» засобом для поширення «азійського варварства в Європу», як писав К. Маркс. Бо Російська імперія у середині XIX ст. «виграла битву», але заклала, водночас, основу стратегічної втрати своїх впливів на поляків. Другою селянською реформою – 19 лютого 1864 року (надавши значні пільги селянам у викупі своїх земель у поміщиків, і, тим самим, прискоривши вихід селян з-під економічної залежності від своїх колишніх господарів-землевласників), владі вдалося остаточно розколоти польське суспільство за соціальною ознакою, бо «вдячні» за таку реформу селяни, насправді, були певний час прихильними до російської імперської влади, однак із злиднених, ніяк себе не ідентифікуючих селян за кілька поколінь у Польщі з'явилися саможні «польські селяни», які вже на зламі XIX–XX ст. включилися у політичну боротьбу не за шляхетську, тобто чужу, а за свою національну «польську справу». Тож процес громадянської націоналізації свідомості поляків вийшов за межі однієї лише шляхетської верстви і, охопивши всі верстви польського суспільства, набув змісту модерного націотворення, хоч і це не завадило, як знаємо, окремим гарячим польським головам по-імперськи позирати на українську Волинь та Галичину аж до середини XX ст.

² Стихійна поява у середовищі білорусько-литовського та українського суспільств спочатку поодиноких «товариств тверезості», а згодом – розгортання справжнього «руху тверезості», було започатковане навесні 1859 р. у Ковенській, Гродненській та Віленській губерніях, а звідти поширилося і в губернії Українського Правобережжя. Тоді влада по-різному висловлювала свої міркування щодо цього руху: ніби й добре, за змістом справи, але погано, бо казна суттєво втрачає гарантовані прибутки. Ініціювали в Україні рух тверезості місцеві священики, пояснюючи селянам у своїх традиційних післялітургійних промовах, що вони не отримують свободи з кріпацтва до часу припинення п'ятики, бо поміщики «виставляють селян перед урядом п'яницями, не гідними свободи». Зрештою, влада звинуватила і засудила цей рух на тій підставі, що створення «товариств тверезості» відбувалося без жодної санкції влади, а отже, хоч в їх діях і немає політичного підтексту, однак їхнє створення є свавіллям, і ніхто не може гарантувати, що за таких обставин не з'являться й зловмисні зловживання [6, с.256-262].

які наслідки викличе в майбутньому звільнення селян, а сьогодні очевидно, що воно збільшило наявні сили царя» [10, с.201].

Як бачимо, не вживаючи лише самого терміну, Карл Маркс говорив ні про що інше, як саме про націоналізацію політики Російської імперії, яка засобами політики самореформування 60-х рр. дещо дистанціювала від себе дворян і почала апелювати до широких мас неосвіченого, напівзлиденного селянства. У відповідь, селянство кожен найменший крок влади на поліпшення свого життя підносило як величезну ласку та добродійність царя, а отже маси простолюду тепер ставали базовою соціальною опорою імперської політики. Насправді, Росія взялася приборкати польський рух, просуваючи власний імперський націоналізм та успішно поборюючи шляхетський (який також був імперським за своїм змістом) націоналізм поляків.

Тоді для провадження політики націоналізації (у проімперських, процарських інтересах) російська адміністрація заручилася теоретичними напрацюваннями своїх вітчизняних націоналістів – слов'янофілів. Один із найяскравіших теоретиків слов'янофільства Олександр Гільфердинг писав, зокрема, що Росія не може віддати Польщу полякам, бо вони (реалізуючи свої шляхетсько-націоналістичні амбіції) захоплять наші західні провінції. Не можна також віддати Польщу Німеччині або Австрійській імперії, бо це буде зрадою слов'янських інтересів. З'єднати Польщу з Росією можна: 1) диктатурою, але її шкідливість вже доведена; 2) якимось загальними державними заходами, запровадженнями, реформами. Метою їх має бути виведення народу з-під влади польського панства і посилення його (народу) власної самосвідомості. Лише тоді Росія могла б відмовитися від Польщі, не боячись втратити західні губернії. Для вирішення другого завдання потрібно: 1) дати самостійність польському селянству (треба розуміти – незалежність від шляхетства не лише політичну, але й економічну); 2) поширити в Польщі освіту. Самостійність і самодостатність польського селянства ліквідує польську проблему, бо нейтралізує перевагу шляхти, яка саме й створює цю проблему; а наука здолає містично-релігійний сепаратизм та історичну фальш у польському суспільстві [5, с.360-361].

Ще більш ґрунтовний структурний аналіз польської проблеми провів інший теоретик слов'янофільства – Юрій Самарін. Він писав у вересні 1863 р., що, насправді, польське життя складається із трьох, зв'язаних між собою, але різних проблем. У ньому треба бачити: по-перше, «поляків як народ, як особливу стихію в групі слов'янських народів; по-друге, Польщу як самостійну державу і, по-третє, полонізм як просвітительське начало, як презентацію та озброєну пропаганду латинства в середовищі слов'янського світу. Ці поняття постійно змішуються і переходять одне в інше. Вся політика поляків зводиться до того, щоб їх ототожнювати; наша ж політика має їх роз'єднувати» [8, с.62]. Поляки мають право на повне культурне самовизначення, право на такий устрій, який би не порушував свободи народного життя в усіх його виявах, розуміючи під цим свободу віросповідання, послугування народною мовою, свободу самобутнього громадського життя і т. п. Однак, Польща як самостійна держава та її відновлення зовсім не є необхідніс-

тю, що витікала б із факту існування особливої національності. З російського погляду, вона могла б існувати лише в етнографічних кордонах, проте історично поляки завжди прагнули до непомірного розширення своїх володінь на схід, виправдовуючи це прагнення особливою культурною та релігійно-просвітницькою місією, яка і є суть – полонізм, за Самаріним. Полонізм, каже Ю. Самарін, вкрай агресивне культурно-релігійне явище і терпіти його шкідливо. Вирішити польську проблему можна буде не раніше повної перемоги над полонізмом і повного його знешкодження, лише тоді стане можливо відновити самостійну польську державу. Тому після придушення польського повстання засобами найрішучіших дій належить «локалізувати політичне питання про Польщу у кордонах Царства Польського» і, підрізавши в західних губерніях все коріння полонізму, забезпечити перевагу там руської і православної стихії над латинсько-польською. Для цього треба зараз же ліквідувати обов'язкову залежність селян від поміщиків у західному краї і передати початкову освіту в цих губерніях в руки православного духовенства, а також впровадити земські установи, із обов'язковою участю в них православного духовенства. Коли це станеться, «коли у приєднаних від Польщі областях Росії народна стихія стане на ноги і набуде достатньо засобів для самозбереження і саморозвитку – польське політичне питання буде в руках Росії» [8, с.62-64].

Саме Ю. Самарін, писав Олександр Корнілов, був тоді чи не єдиним у Росії, хто мав тверезе розуміння польської проблеми, тож і за його рекомендаціями (він був включений до числа співробітників новопризначеної адміністрації Царства Польського) впроваджувалася там селянська реформа. Щодо Правобережної України Ю. Самарін чітко ставив завдання: побороти націоналізм польський («полонізм») націоналізмом російським («руською народною стихією»).

Заходами імперсько-пронародної націоналізації свідомості селян (імперія земельними реформами 1861 та 1864 років демонструвала свою «доброту» та «солідарність» із селянами, а водночас вдавала боротьбу із експлуататорами селян – поміщиками-шляхтою), російській адміністрації вдалося досить успішно нейтралізувати польсько-шляхетський проект відновлення Речі Посполитої. Відновлення польської держави сприймалося у селянському середовищі не інакше як загроза повернення шляхетських порядків, тобто ймовірно повернення панщини. Щоправда, імперські реформатори протиставляючи в Українському Правобережжі «руську народну стихію» «шляхетським інспіраціям» не брали до уваги, що місцевий «руський народ» не є народом російським. А тим часом, окремою проблемою для російської адміністрації в Україні постала українська націоналізація.

Список використаних джерел:

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. – Ф. II. – Спр. 20521. – 5 арк.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 261, 1862. – Спр. 6. – 22 арк.
3. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 908. – Оп. 1. – Спр. 185. – 46 арк.

4. Вааліцький Анджей. Три патріотизми / А. Вааліцький // Націоналізм : антологія. – 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2006. – С.566-599.
5. Гильфердинг А.Ф. В чем искать разрешение польскому вопросу? / А.Ф. Гильфердинг // Собрание сочинений. – СПб. : Печатня В. Головина, 1868. – Т. 2: Статьи по современным вопросам славянским. – С.360-361.
6. Земський Ю. Позиція священників та офіційної влади Російської імперії у русі тверезості середини XIX ст. на Поділлі / Ю. Земський // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. 2005 рік. – Львів : Логос. – Кн. 1. – С.256-262.
7. Земський Ю. Римо-католицьке духовенство Правобережної України в політиці владних структур Російської імперії середини XIX ст. / Ю. Земський // Історія релігій в Україні : наук. зб. – Львів : Логос, 2008. – Кн. 1. – С.323-331.
8. Корнилов А.А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX в. / А.А. Корнилов. – Петроград : Огни, 1915. – 93 с.
9. Левкиевская Е.Е. Стереотип поляка в русской литературе XIX–XX веков / Е.Е. Левкиевская // Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków. Zbiór studiów / Redakcja Roman Bodryk i Jerzy Faryno. – Warszawa, 2000. – С.251-262.
10. Маркс К. Промова на польському мітингу в Лондоні 22.I.1867 р. / Карл Маркс // Зібрання творів. – К., 1963. – Т. 16. – С.200-202.
11. Мильчина В. О национальной идее без дефиниций и анахронизмов (Круглый стол «Национальная идея в России XIX века», РГГУ, 13 июня 2001) / В. Мильчина // Ab imperio. – 2001. – № 3. – С.462-467.
12. Нольде Б.Э. Юрий Самарин и его время / Б.Э. Нольде. – Париж : УМСА-Press, 1978. – 245 с.
13. Погодін А.А. Адам Міцкевич. Его жизнь и творчество / А.А. Погодин. – М. : Издание В.М. Саблина, 1912. – Т. 2. – 350 с.
14. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия / В.Г. Ревуненков – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1957. – 358 с.
15. Сидоров А.А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк / А.А. Сидоров. – СПб. : Изд. Н.Б. Карбасникова, 1903. – 254 с.
16. Фалькович С.М. Основные черты польского национального характера в представлениях русских (Эволюция стереотипа) / С.М. Фалькович // Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków... – С.115-140.
17. Dr. Ludwik Wolski. Powstanie polskie z roku 1863, z komentarzem mac-kiawela / L. Wolski. – Lwow, 1867. – 45 s.
18. Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka na calość dziejów porozbiorowych I sprawę włościańską. Opowiedział K. Wojnar / K. Wojnar. – Kraków, 1901. – 48 s.
19. Powstanie w Polsce przez Hr. Montalemberta czl. akademii francuzkiej / Montalembert. – Kraków, 1863. – 40 s.
20. Яноўская Валянціна. Католицкі клір і паўстанне 1863-1864 гг. у Расійскай імперыі : гістарыяграфія / В. Яноўская // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. – Львів : Логос, 2005. – Кн. 1. – С.614-620.

The article is devoted to problems of developing a new political strategy by the Russian Empire towards the Right-bank Ukraine as a response to the Polish patriots' ambitions to gain support of Ukrainian peasants. Both Poles and Russians applied «awareness nationalization» technology aimed at imposing affinity and solidarity feelings with either Polish or Russian «political state body».

Key words: awareness nationalization, Polish and Russian patriotism, Russification, Polorisation.

Отримано: 1.07.2011